RAVON Werkgroep Monitoring

nr. 18

NIEUWSBRIEF

Zomer 2000

Meetnet Reptielen

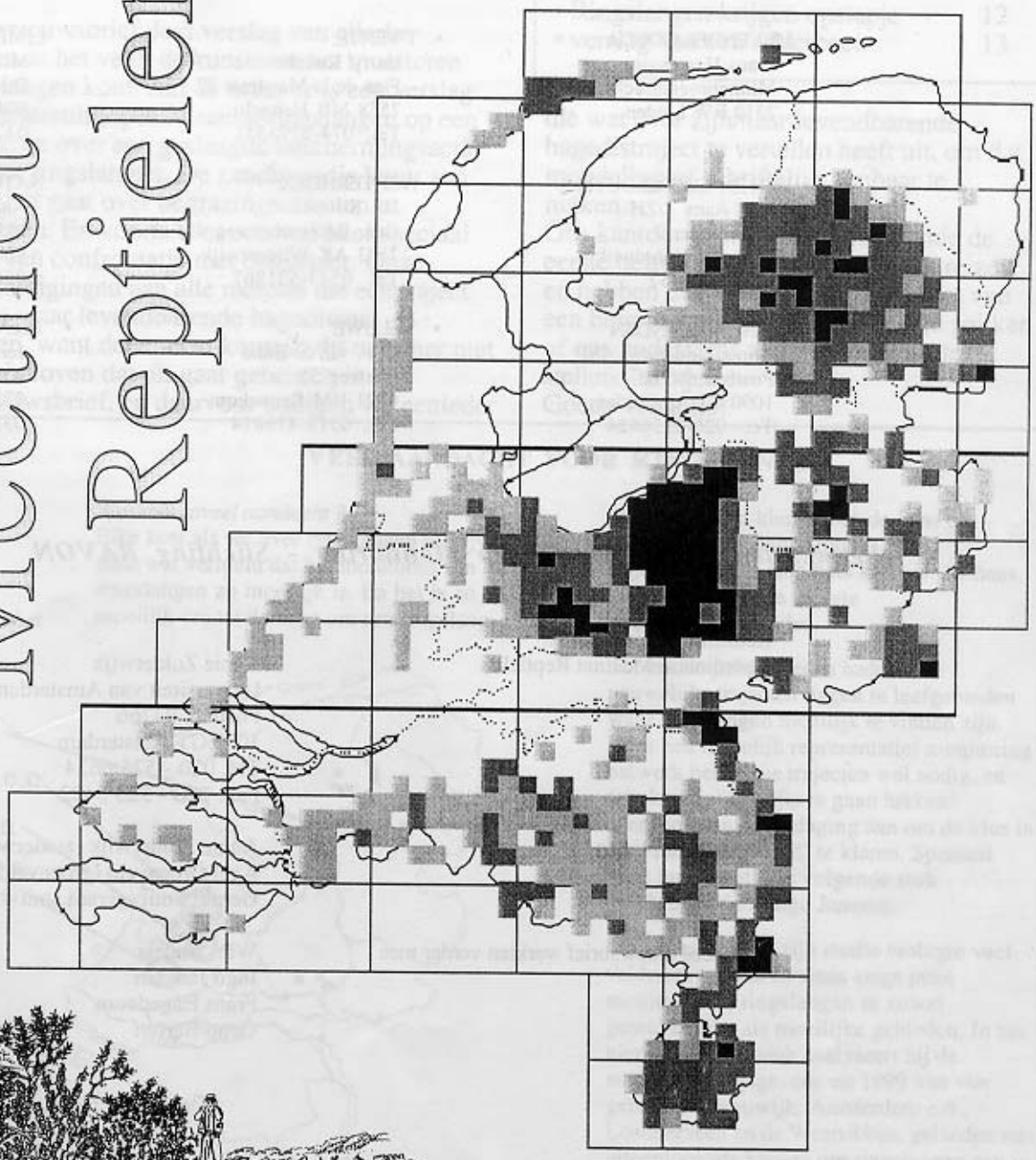

REGIOCOÖRDINATOREN

- DUINEN PWN NOORD HOLLLAND:
  Cees de Vries
  v. Oldenbarneveldweg 40
  1901 KC Castricum
  Tel. 0251-662212

- DUIN & KRUIDBERG:
  Ruud Luntz
  Duinlustweg 26
  2051 AB Overveen
  Tel. 023-5241908

- AMSTERDAMSE WATERLEIDINGDUINEN:
  Jan Tolner
  Vogelenzangseweg 21
  2114 BA Vogelenzang
  Tel. 023-5233592

- MEYENDEL/GOUDA
  Frans Hagedoorn
  Minnebroersgracht 24
  2312 RW Leiden

- DZH EN COEPELDUYN
  Noël Aarts DZH
  Strandloper 7
  2201 XZ Noordwijk
  071-3615062

- DUINEN EILANDEN
  Annie Zuiderwijk, ISP
  Postbus 94766
  1090 GT Amsterdam
  Tel. 020-5256624

- OMGEVING AMSTERDAM:
  Martin Melchers
  Laplacestraat 65
  1098 HS Amsterdam
  Tel. 020-6650925

- FRIESLAND:
  Wim Andela
  Heringastraat 3
  8934 AW Leeuwarden
  Tel. 058-2882693

- DRENTHE en GRONINGEN:
  Dick van Dorp
  Domcapittel 14
  9411 MH Beilen
  Tel. 0593-525620

- TWENTE:
  Harry Koenhorst
  Fien de la Marstraat 27
  7558 MB Hengelo
  Tel. 074-2773351

- ACHTERHOEK:
  Jan Stronks
  Gen. Berenschotweg 43
  7103 AK Winterswijk
  Tel. 0543-521967

- VELUWE
  C. F. van de Bund
  Bosweg 35
  6721 HM Bennekom
  Tel. 0318-416814

- VELUWEZOOM
  Ronald de Boer
  Teteringenstr. 145
  6844 DC Arnhem
  Tel. 026-3816420

- UTRECHT:
  Theo de Jong
  Rijnlaan 25
  4105 GS Culemborg
  Tel. 0345-519946

- NOORD BRABANT:
  Frans Kuenen
  Sleedoorn 80
  5432 AL Cuijk
  0485-323115

- LIMBURG:
  Mia Cox p.a.
  Oude Keulsebaan 131
  6045 GB Roermond
  0475-320866/534009

- NATUURMONUMENTEN
  André Donker
  M.E. v.d. Meulenweg 1
  8382 CC Frederiksoord
  0521-382439

- FLEVOLAND
  Jeroen Reinhold
  Archipel 35-44
  8224 HK Lelystad
  0320-265065

Nieuwsbrief van de Werkgroep Monitoring - Stichting RAVON

Redactie Nieuwsbrief en Coördinatie Meetnet Reptielen	Annie Zuiderwijk Universiteit van Amsterdam Postbus 94766 1090 GT Amsterdam Tel. 020 - 525 6624 Fax. 020 - 525 5402
Meetnet Reptielen:	Annie Zuiderwijk (zuiderwijk@bio.uva.nl) Axel Groenveld (groenveld@bio.uva.nl) Gerard Smit (gerard.smit@net.hcc.nl)
Aan deze nieuwsbrief werkten verder mee	Wim Andela Ingo Janssen Frans Hagedoorn Conn Barrett

Nieuwsbrief nr. 18 is bestemd voor medewerkers van het Meetnet Reptielen

Meetnet Reptielen - Nieuwsbrief

Zomer 2000 Nieuwsbrief nr 18 *RAVON Werkgroep Monitoring*

HOE REAGEREN HAGEDISSEN EN SLANGEN op een periode met extreme en sterk wisselende weersomstandigheden zoals we die dit voorjaar en zomer meemaken? We hoorden dat “de adders het goed doen” in het noorden maar de levendbarende hagedissen niet. Zandhagedissen gaan goed in de duinen; evenals ringslangen in de omgeving van Amsterdam en in Zuid-Holland. Deze soorten die allebei eieren leggen waren dit jaar laat met het afzetten van de eieren. Het hoogtepunt van die activiteit is nu geweest (12 juli) maar nog steeds gaande.

De zomernieuwsbrief doet verslag van allerlei activiteiten in het veld: de kunst van het monitoren van ringslangen komt aan de orde; er is een verslag over het achteruit lopende aantal ringslangen op een dijktraject; en over een geslaagde beschermingsactie ook al voor ringslangen. De zandhagedis komt aan bod waar het gaat over begrazingseffecten in duingebieden. En voorts is er een wel heel speciaal stuk over een confrontatie met een adder. Onze verontschuldigingen aan alle mensen die een traject monitoren waar levendbarende hagedissen voorkomen, want deze soort komt in dit nummer niet voor. We beloven dat dit gaat gebeuren in de najaarsnieuwsbrief, en daarvoor nodigen we eenieder die wat over zijn/haar levendbarende hagedistraject te vertellen heeft uit, om dat mondeling of schriftelijk kenbaar te maken.
Ons kantoor is onbemand gedurende de eerste helft van augustus. We gaan reizen en hebben ons voorgenomen om niet van een berg te vallen, geen adder op te pakken of ons anderszins aan gevaar bloot te stellen. Ideetje?
Goede vakantie!

Inhoud Nieuwsbrief nr. 18 pag.

- Veel aandacht voor ringslangen 2
- Ringslangen, vind ze maar! 3
- Waar zijn de reuzen gebleven? 6
- Zandhagedissen en koeien 7
- Begrazing in Meijendel 9
- Vandalen op Lizard Hill 10
- Teken en Lyme in 2000 11
- Amerikaanse hagedis heeft afweer! 11
- Mededeling 11
- Ringslangen krijgen opstapje 12
- verslag van een adderbeet 13

VEEL AANDACHT VOOR RINGSLANGEN

Waarom zoveel aandacht ?
Elke keer als we over ringslangen schrijven staat wel vermeld dat het monitoren van ringslangen zo moeilijk is. En het is zo moeilijk omdat de kans om een ringslang waar te nemen klein is, en de kans om meerdere ringslangen tijdens één trajectbezoek te zien héél klein is. Althans, dit gaat op voor de meeste ringslangleefgebieden.

Ringslangtrajecten van het Meetnet Reptielen

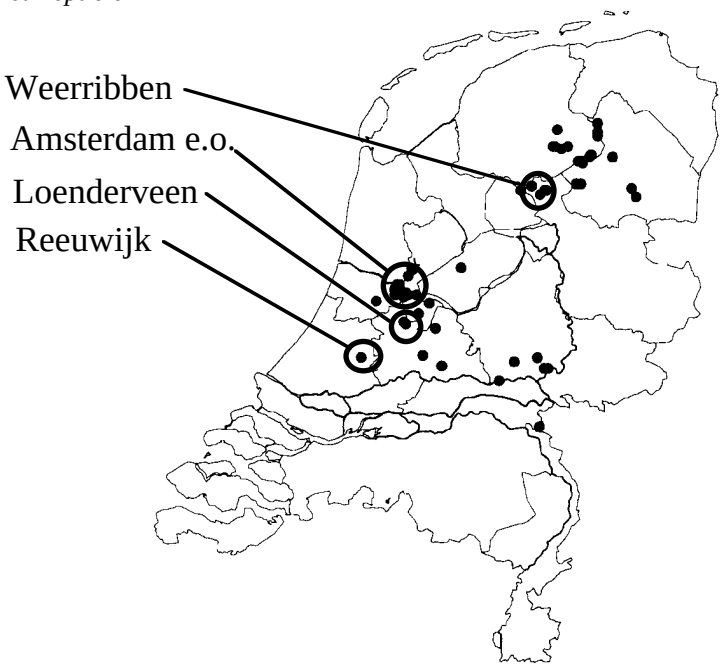

Tot enkele jaren geleden hadden we nauwelijks trajecten liggen in leefgebieden waar ringslangen moeilijk te vinden zijn. Voor een landelijk representatief monitoring netwerk heb je die trajecten wél nodig, en (zie kaartje) het lijkt te gaan lukken! Mensen gaan de uitdaging aan om de klus in een ‘moeilijk gebied’ te klaren. Speciaal voor hun is het hier volgende stuk geschreven door Ingo Janssen.

Ingo heeft tijdens zijn studie biologie veel veldwerk gedaan en sinds enige jaren monitoort hij ringslangen in zowel gemakkelijke als moeilijke gebieden. In het hiernavolgende stuk analyseert hij de waarnemingsgegevens uit 1999 van vier gebieden, Reeuwijk, Amsterdam e.o., Loenderveen en de Weerribben, gebieden met uiteenlopende kansen om ringslangen aan te treffen. Ook geeft hij tips om de waarnemingskans te vergroten.

RINGSLANGEN WAARNEMEN KAN MOEILIJK EN MAKKELIJK ZIJN DE DIJK MAAKT HET VERSCHIL

Ingo Janssen

Van de inheemse slangen kent de ringslang de ruimste verspreiding. Je kunt deze slang in verschillende landschappen aantreffen: zowel bos, heide, landgoederen, graslanden, plassen, moerassen en dijkmilieus. Er moeten wel amfibieën voorkomen, dat zijn immers de voornaamste prooidieren van de ringslang.
Monitoring van de ringslang is niet eenvoudig, het is belangrijk om kennis van het terreingebruik van dit dier te bezitten. De uitgangssituatie, het type landschap waarin het traject ligt, speelt een grote rol in de kans om ringslangen tegen te komen tijdens een telronde. Een en ander wordt hieronder besproken.

Ecologie

Hoewel het te ver gaat om hier de ecologie van de ringslang uitvoerig te beschrijven is het wel nuttig om de belangrijkste kenmerken van een ringslangleefgebied te noemen.

1. Overwintering: net als alle andere inheemse reptielen begeeft de ringslang zich in het najaar naar zijn overwinteringsplek. Als overwinteringsplek zijn bekend verlaten (konijnen)holen, ruimtes tussen boomwortels, holle bomen, rotsspleten, muurholtes, kelders, composthopen, riethopen en dijken. Deze plekken worden afhankelijk van de temperatuur vanaf september tot in oktober opgezocht. Het is ook bekend dat meerdere slangen (zelfs andere soorten reptielen) zo'n overwinteringsplek samen gebruiken. In het voorjaar verlaten zij deze plekken weer. Het is dus belangrijk om binnen je traject zo'n overwinteringsplek te hebben, temeer daar net ontwaakte ringslangen relatief makkelijk te vinden zijn als zij in de zwakke lentezon liggen te zonnen. Ringslangen die vroeg in het seizoen gezien worden overwinteren waarschijnlijk niet ver van die plek en het loont zich om in het najaar deze plekken weer te bekijken, dan immers zoeken de ringslangen hun overwinteringsplek weer op, en dat is vaak jaar op jaar dezelfde plek.

2. Eiafzet: omdat de ringslang eieren legt is het belangrijk dat bij monitoring potentiële eiafzetplekken worden bekeken op de aanwezigheid van eieren, eiresten, juvenielen en zwangere wijfjes. Naast de bekende broeihopen die tegenwoordig speciaal voor de ringslang worden aangelegd zijn er natuurlijk tal van plekken waar de ringslang haar eieren afzet: muurspleten, holen, vermolmd hout etc.. Kenmerkend voor al deze plekken is een constante temperatuur (22-30 ˚C) en een constante hoge luchtvochtigheid. Net als bij de overwinteringsplekken is het bekend dat eiafzetplaatsen massaal gebruikt kunnen worden en dat zwangere wijfjes wekenlang op die plek aanwezig zijn.

De IJmeerdijk bij Muiden, door de aanwezigheid van de dijk is het op dit traject relatief eenvoudig de ringslangen te vinden

3. Foerage: ringslangen prederen hoofdzakelijk op amfibieën en er zal dus altijd water aanwezig zijn in een compleet ringslang leefgebied. Vanaf april kan men de dieren in de buurt van waterpartijen aantreffen op plekken waar zij voldoende dekking vinden. In Nederland eet de ringslang voornamelijk gewone padden, bruine- en groene kikkers en watersalamanders.

Makkelijke trajecten

De meeste trajecten rond Amsterdam worden gekenmerkt door de aanwezigheid van een dijk, in veel gevallen de voormalige Zuiderzeedijk, maar ook spoordijken (Diemen en Amstelveen). Als reeds vermeld fungeren deze dijken als overwinteringsplek, daarmee houdt het belang van deze dijken echter niet op. Gedurende hun hele activiteitsperiode kan je hier slangen waarnemen: ze zonnen, vervellen en paren hier eveneens !
Slechts wanneer het meestal binnendijks gelegen achterland niet voldoet aan de eisen van de ringslang ontbreekt hij.
Het monitoren is hier vergeleken met de trajecten die geen dijk bezitten erg eenvoudig. Er zijn zelfs trajecten die uitsluitend over dijken lopen omdat daar de trefkans zo hoog is in vergelijking met het onoverzichtelijke achterland. Niet alleen rond Amsterdam is het belang van dijken duidelijk, in Reeuwijk (Z-H) is er eenzelfde situatie. Hier worden de slangen vanaf het voorjaar in grote aantallen op de dijk bij een recreatieplas gezien, terwijl er in het achterland slechts mondjesmaat slangen worden gezien.

Moeilijke trajecten

Trajecten in de meeste laagveengebieden kennen helaas niet zulke ideale plekken voor het waarnemen van ringslangen. Waarnemingen zijn hier eerder incidenteel (zie. Tabel) en liggen verspreid over het wijde leefgebied. In deze gebieden is het daarom extra belangrijk dat de voornaamste kenmerken van een ringslangleefgebied: overwintering, eiafzet en foerage in het traject zijn opgenomen. In dat geval heb je zowel in het vroege voorjaar alsook in de zomer een gerede kans op een ontmoeting met een ringslang. Naast een goed gekozen route is het eveneens van belang om binnen je traject plekjes te creëren die aanlokkelijk zijn voor ringslangen, denk hierbij bijvoorbeeld aan het kappen van een paadje in het riet. Het loont zich om onder stenen, hout en plastic te kijken, indien de terreinbeheerder toestemming geeft kan men ook extra plaatmateriaal in het traject leggen waar de dieren soms onderkruipen. Hiermee zijn goede resultaten behaald tijdens een translocatie van ringslangen in 1997 op de vuilstort van de Diemerzeedijk.

Hoewel de aantallen in de Tabel anders doen vermoeden lijken de gebieden waarin de trajecten liggen sterk op elkaar. Grote delen van het leefgebied rond Amsterdam alsmede de moerassen van de Weerribben en de plassen rond Loenderveen bestaan uit rietvelden waarin het moeilijk is de slangen te vinden. Uit radiotelemetrisch onderzoek (Universiteit van Amsterdam) met de ringslang op het PEN-eiland bij Amsterdam, blijkt dat de slangen graag in deze rietvelden zitten, met name plekken met plat geslagen droog riet zijn goede plekken voor het

Tabel . Resultaten van makkelijke, moeilijke en heel moeilijke trajecten in 1999.

Ringslang-traject	Vangsten van Ringslangen in 1999			kenmerk
	totaal	gemiddeld	op topdag	landschap
Reeuwijk (Z-H)	53	5,3	17	dijk
PEN eiland (N-H)	51	7,3	16	dijk
Diemen driehoek (N-H)	33	4,7	9	spoordijk
Muiden (N-H)	32	3,6	10	dijk
Blauwe Hoofd (N-H)	22	2,4	5	dijk
Loenderveen 1 (Utr)	4	0,7	2	plassengebied
Loenderveen 2 (Utr)	4	0,7	3	plassengebied
Loenderveen 3 (Utr)	3	0,5	1	plassengebied
Weerribben 1 (Ov)	2	0,5	1	moeras
Weerribben 2 (Ov)	2	0,5	1	moeras
Weerribben 3 (Ov)	1	0,2	1	moeras
Weerribben 4 (Ov)	0	0	0	moeras

waarnemen van ringslangen. Het is dus raadzaam om dit soort stekjes te zoeken of te creëren om zodoende vaker een ringslang te zien tijdens het monitoren.
Behalve rietvelden bezitten de meeste trajecten ook moerasbos, ook hier is het monitoren lastig; slechts wanneer hier een overwinteringsplek aanwezig is of een broeihoop, kun je hier regelmatig slangen aantreffen.
Het lijkt er dus op dat de aanwezigheid van een dijk zorgt voor het verschil in waarnemingen; monitoren in de Randstad is makkelijker dan in uitgestrekte natuurgebieden elders in het land !

Tips voor monitoorders in ringslanggebied

- kies je traject zorgvuldig, zorg dat alle onderdelen van het leefgebied vertegenwoordigd zijn
- zoek allereerst naar overwinteringsplekken, deze vormen een goed houvast voor je traject
- zoek de typische ringslangplekjes op en help zo nodig een handje
- hou tijdens je bezoeken de ecologie van de ringslang in het oog; bijv. controleer tijdens de maanden juni en juli de plekken waar ringslangen eieren leggen
- kijk bij tegenvallende resultaten ook eens buiten je traject, wellicht dat je traject net niet door de kansrijke plekken loopt
- let op het weer; ga niet bij te warm weer het veld in, zonnige dagen na een periode met regen zijn ideaal
- indien mogelijk bouw een dijk met een talud van basalt, geëxponeerd op het zuiden! (*Grapje*)

In een rietmoeras als dit is het aanzienlijk moeilijker om ringslangen te vinden

WAAR ZIJN DE REUZEN VAN DIJKTRAJECT IJ ?

Ingo Janssen

Sinds 1997 loop ik samen met twee vrienden enkele ringslangtrajecten aan de noordoevers van het IJ-meer nabij Amsterdam. Het betreffen twee korte dijktrajecten, die uit veiligheidsoverwegingen met traject X en traject IJ worden aangeduid. We zien op die locaties meestal veel slangen. Het dijktraject IJ staat bij ons bekend vanwege de grote slangen die er leven. Een zeer oud en groot mannetje is 91 cm en weegt 176 gram. Diverse vrouwtjes - die meestal groter worden dan mannetjes - zijn langer dan een meter, met als uitschieter een dier met een kort staartstompje. Ondanks de verkorte staart is dit vrouwtje 106 cm lang! Als haar staart compleet zou zijn zou ze ongeveer 120 cm kunnen zijn. Haar gewicht is eveneens spectaculair: ongeveer 500 gram. Nergens in de boeken kwamen we zo'n zware ringslang tegen. Spectaculair is dat ik deze twee reuzen samen zag paren, zowel in 1998 als in 1999: bijna twee meter slang aan elkaar! Naast deze reuzen komen er nog meer ringslangen voor, maar veel meer dan 15 dieren zullen er niet huizen.
De afgelopen drie jaren werden de slangen op traject IJ regelmatig teruggezien, meestal op hetzelfde korte dijktraject. Slechts één keer werd het grote mannetje zo'n 1200 m verderop aangetroffen op een dammetje nabij het vuurtoreneiland, maar vóór de overwintering werd hij weer gezien op zijn vaste stek aan de dijk.
Voorjaar 2000 is geen van de reuzenslangen teruggezien, ook niet de andere slangen die er voorkwamen. Van de oude bekenden ontbreekt tot nog toe elk spoor van leven. Wel worden af en toe nieuwe slangen aangetroffen, maar de aantallen zijn laag: nooit meer dan twee slangen per ronde, terwijl vorige jaren er af en toe zeven slangen werden gezien per ronde.

Wat is hier aan de hand ?
Het gaat vooral om oudere slangen die hun beste jaren achter zich hebben. Mogelijk zijn ze van ouderdom gestorven. Verder zijn er geen aanwijzingen dat een natuurlijke factor dit verlies heeft veroorzaakt. De winter is zacht geweest. Aan het dijktraject waar de overwinterings-plekken liggen zijn geen werkzaamheden uitgevoerd of anderszins veranderingen aangebracht waardoor de overwinterings-holen in onbruik zouden zijn geraakt. De situatie op het andere traject X laat het tegenovergestelde zien: Er zijn daar dit jaar juist meer slangen gezien dan in de voorgaande jaren. We zijn getuige van dynamiek binnen de metapopulatie waarbij groepen uitsterven en andere groepen floreren, wat de oorzaken daarvan ook mogen zijn.
Helaas moeten we er ook rekening mee houden dat slangen nog steeds worden weggevangen omdat we:

- af en toe signalen opvangen dat Nederlandse slangen, nog steeds via kanalen in Duitsland worden verhandeld;
- af en toe 'mannen met jute zakken' tegenkomen op goede ringslanglocaties;
- uit betrouwbare bron weten dat ringslangen zijn gevangen en elders zijn uitgezet.

Een indrukwekkende reuzen-ringslang uit Amsterdam

Zie over het wegvangen van slangen ook Nbr. 10, zomer 1997

ZANDHAGEDISSEN EN KOEIEN, BIJTEN DIE ELKAAR?

Axel Groenveld

In 1998 werd Werkgroep Monitoring benaderd door Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland (PWN) voor een zandhagedissenmonitoring op een nieuw begrazingsgebied. Het Kraansvlak (ten noordoosten van Zandvoort) zou gedeeltelijk in begrazing worden genomen en monitoring van zandhagedissen was één van de methoden om de gevolgen van de begrazing te kunnen evalueren. Het was de bedoeling om vijf jaar lang twee trajecten volgens de methodiek van het Meetnet Reptielen te volgen, waarbij één traject buiten het raster als referentie moest dienen. Omdat we in het algemeen nogal sceptisch tegenover begrazing staan, gingen we graag in op dit aanbod.

duindoorn

Een gebied van 125 hectare zou buiten het vogelbroedseizoen begraasd gaan worden met 22 koeien. Het eerste jaar van monitoring (1998) diende als referentie jaar: er waren nog geen runderen ingeschaard. Het volgende voorjaar was het raster al wel geplaatst, maar waren de koeien nog steeds niet aanwezig. Pas in de zomer van 1999 zijn de koeien in het gebied losgelaten. Dit was als eerste te zien aan de her en der verspreid liggende vlaaien en enkele tredpaadjes langs het raster. Van enig effect op het traject zelf was nog weinig te merken. Nu, halverwege het derde jaar van monitoring begint het grazen van de koeien effect te hebben op de vegetatie. Beide trajecten liggen in het struweelrijke middenduin en bestaan uit een vegetatie van duindoornstruweel met helm- en duinrietbegroeiing, afgewisseld met enkele vlier- en ligusterstruiken en open zandplekken. Het duindoornstruweel was op veel plaatsen heel dicht en ondoordringbaar. Het eerste merkbare effect van begrazing is dat juist deze struwelen meer open worden gemaakt. Blijkbaar weinig geremd door de prikkers van de duindoorn, weten de koeien, zelfs op vrij steile hellingen, nog tredpaadjes te maken door het struweel heen. Door het openen van het struweel en het daarin begrazen en creëren van open plekjes, lijkt er meer geschikt microhabitat voor de hagedissen te ontstaan.

zand

Een groot deel van het traject bestaat uit een vrij steile helling. En ondanks dat de koeien een voorkeur lijken te hebben voor de lagere delen van het terrein, blijken ze zich toch regelmatig aan een beklimming te wagen. Dit heeft tot gevolg dat er her en der op de helling, door de betreding van de koeien en vervolgens door afkalving, open zandplekken ontstaan. Deze plekken lijken goed dienst te kunnen doen als eiafzetlocatie. Mits ze natuurlijk niet al te frequent worden belopen, want dan zouden de legsels ook weer vertrapt worden.

Een deel van het traject in het Kraansvlak voordat het in begrazing werd genomen. Het struweel op de achtergrond was nog erg dicht. Op de voorgrond een zandkuil waarvan de randen door vrouwtjes zand-hagedissen voor eiafzet gebruikt worden

aantal hagedissen
Al met al lijkt het er op dat de begrazing in dit duingebied momenteel goede randvoorwaarden schept voor het voorkomen van zandhagedissen. Soortgelijke positieve geluiden klinken ook uit begrazingsprojecten in Duin en Kruidberg (NM) en Meijendel (DZH) waar met pony's begraasd wordt. Voor het vaststellen van trends in de hagedissenstand zullen de trajecten in het Kraansvlak nog een aantal jaren gevolgd moeten worden. Nu, na drie jaar monitoring en één jaar begrazing, lijkt het erop dat er in het begraasde traject meer dieren worden gezien sinds de instelling van de begrazing in 1999 (zie tabel 1). We kunnen echter nog geen conclusies aan deze waarnemingen verbinden, want ook in het niet begraasde traject zijn dit jaar meer hagedissen gezien.

Tabel 1. Gemiddeld aantal waargenomen zandhagedissen in het Kraansvlak

Kraansvlak	**1998**	**1999**	**2000**
aantal telrondes	7	7	4
Begraasd traject, sinds 1999	4,7	1,1	6,8
Onbegraasd traject	7,2	6,9	12,0

begrazing in heide desastreus
Het bovenstaande staat in schril contrast met de gevolgen van begrazing in verschillende door mij bezochte heidegebieden, waar eveneens de zandhagedis voorkomt. In de kalkrijke duinen heeft de zandhagedis het voordeel dat duindoorn één van de meest dominante structuurgevers is op microniveau. Dankzij de doorns wordt deze struik vrijwel niet gegeten. Gevolg is dat het struweel blijft staan, maar de aangrenzende kruiden en gras worden weggevreten, waardoor er openheid ontstaat in de beschutting en luwte van de struwelen. Dit zijn goede voorwaarden voor de zandhagedis. Heide is echter wel eetbaar! Bij begrazing van heideterreinen wordt dan ook vaak de gehele vegetatie in zo'n gebied kort gesnoeid. Hierdoor verdwijnt de variatie in begroeiingslagen en daarmee ook de beschutting die de zandhagedis nodig heeft.

bijten ze elkaar?
Ik kan nu nog niet voorspellen of het door mij waargenomen positieve effect in de duinen stand blijft houden. Als de koeien in dit tempo door blijven gaan met het openen van het struweel, zou dat best kunnen uitdraaien op het slopen van het struweel, wat weer nadelig is voor de hagedissen. Maar vooralsnog lijkt het begrazen van dit duingebied met koeien en het voorkomen van de zandhagedis elkaar niet te bijten. Het blijft echter ten alle tijde noodzakelijk om bij een begrazingsproject als deze de gevolgen op de vegetatiestructuur en op het voorkomen van reptielen te blijven volgen.

ZEVEN JAAR KOEIEN EN PAARDEN IN MEIJENDEL

Frans Hagedoorn

begrazing

Zeven jaar geleden werd begonnen met het begrazen van de duinen waar mijn traject ligt. Het gaat om runderen en paarden. In een discussie over het nut van begrazing voor reptielen (zie Nieuwsbrief 11, 1997) was mijn standpunt: "liever geen grote grazers bij mijn hagedissen, maar wèl graag konijnen".

De begrazing wordt momenteel verminderd. Het beoogde doel, vergrassing terugdringen, is volgens de terreinbeheerder bereikt. De konijnenstand dreigt weer in een dip te geraken door nieuwe verschijnselen van myxomatose. Wellicht is het interessant om op dit tijdstip de aantallen hagedissen op mijn traject over de afgelopen zeven jaar te beschouwen. Hiervoor zijn de resultaten van de trajectbezoeken in mei en juni van elk jaar naast elkaar gezet.

Resultaten van de zandhagedissen-monitoring in mei en juni, op het langstlopende traject in Meijendel

Meijendel	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
telrondes	3	4	3	3	3	3	3
gemiddeld aantal zand-hagedissen per ronde	2,7	4,3	8,7	9,7	15	10,3	21

Sinds met begrazing is begonnen, is er een opwaartse trend te zien in het aantal waargenomen hagedissen.

Is dit nu een effect van het grazen? Volgens mij niet. Het ligt ingewikkelder.

de jonge generatie

De zandhagedissen op mijn traject houden zich op in een sprang, een soort smalle vallei, circa zes meter breed, met een steile helling aan weerszijden, variërend van 1 tot 15m hoog. De voorkeursplekken van de hagedissen liggen aan de voet van de hellingen, vooral aan de zuidkant. De koeien en paarden grazen niet in de sprang maar lopen er wel doorheen. Het effect daarvan is dat er zandpaadjes op de steile hellingen ontstaan zijn. Ik denk dat die zandpaadjes een gunstig effect hebben gehad: het heeft ruimte gegeven aan jonge dieren. Het is bekend dat jonge dieren hun heil elders moeten vinden als alle habitats reeds bezet zijn.

Dus het *lopen* van de runderen en niet het *grazen* heeft gezorgd voor open plekken waar hagedissen van profiteerden.

konijnen

Tijdens diezelfde periode hebben ook konijnen gezorgd voor een geweldige toename van hagedis-geschikte plekken. Voor vers gegraven holen ligt een plateautje kaal zand waar jonge hagedissen zich graag vestigen. Vanaf 1996 viel me op dat op de nieuwe zandplekken langs de hellingen jonge hagedissen, 2 à 3 jaar oud, te zien waren. De jonge generatie hoefde kennelijk niet meer verder weg te zoeken.

conclusie

De scores van drie tellingen dit voorjaar, te weten 18, 24 en 22 hagedissen geven hoop voor de toekomst, hoewel bovengeschetste omstandigheden wat betreft koeien en konijnen weer voor een nieuwe situatie zorgt. Mijn conclusie is nu dat zowel de aanwezigheid van runderen en het graafwerk van de konijnen het voorkomen van zandhagedissen bevorderd heeft.

Tekening overgenomen uit: 'Beleef het duin' blz. 183, Stichting Duinhoud, IVN Leiden, KNNV Utrecht,1992

"VANDALEN RUÏNEREN LIZARD HILL"

Dit is de mening van Conn Barrett, de man die al sinds 1993 zandhagedissen onderzoekt en fotografeert in de duinen bij Katwijk, en regelmatig in deze nieuwsbrief vertelt over zijn bijzondere waarnemingen. Het volgende is het geval.

De beste hagedissenstek van zijn traject, Lizard Hill, ligt aan een drukbelopen pad en het heuveltje is de laatste tijd zeer in trek geraakt bij mensen om te picknicken en te spelen. Nu is een deel van de heuvel niet meer voor de vaste hagedissenbewoners geschikt. Ook schijnt het de normaalste zaak van de wereld te zijn dat honden er ongelijnd rondlopen en 'Lizard Hill' oprennen en omwoelen.
Conn is heel kwaad: *"Sinds ik besprongen ben door zo'n loslopende hond en diverse hagedissen hun vaste holletje kwijt zijn vind ik dat er paal en perk gesteld moet worden aan dit soort vandalisme en dat het de hoogste tijd wordt een hek te zetten om Lizard Hill."*
Waarvan acte.

Conn Barret op zijn hagedissenparadijs 'Lizard Hill' in betere tijden.

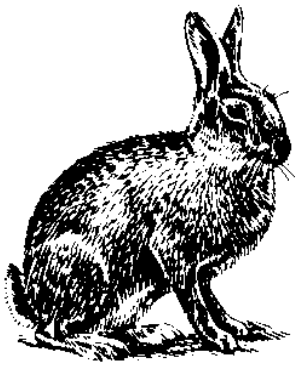

WAARSCHUWING: ZEER VEEL TEKEN IN ZOMER 2000

"laat je niet lymen"

Frans Hagedoorn

Voor iedereen die in bos, hei of duinen wandelt is het noodzaak uiterst alert te zijn op teken.
Een aantal keren is in deze Nieuwsbrief ingegaan op de ziekte van Lyme, die het gevolg kan zijn van een tekenbeet. Een eenvoudige tekenbeet kan ontaarden in geweldige moeheid, gewrichtspijn, zenuwpijn, onwillekeurige spierstuipen, verlammingen, vergeetachtigheid, hoofdpijn, oogklachten, enz.

De diagnose van de ziekte van Lyme is moeilijk vast te stellen. Laboratorium-onderzoek heeft een beperkte voorspellende waarde, sommige testen zijn onbetrouwbaar of voor tweeërlei uitleg vatbaar en zodoende worden in het begin soms foute diagnoses gesteld en verkeerde behandelingen toegepast. De werkelijke boosdoener, de *Borrelia*-bacterie, woekert voort en uiteindelijk kan een blijvende arbeidsongeschiktheid het gevolg zijn.
Juist nu moeten veldlopers extra attent zijn, het is door de zeer zachte winter een uitstekend tekenjaar. Ga bedekt het veld in, als je even wilt zitten, doe dat dan op open plekken zoals banken, putdeksels of paden. Ook thuis kan het onheil toeslaan. Ons is een geval bekend dat een teek kennelijk is "meegelift" tussen sok en schoen. Pas de volgende ochtend na het aantrekken van dezelfde sok sloeg het dier toe.
Dus kijk na een veldbezoek lijf, leden en kleren goed na, ook bij thuiskomst. Doe de volgende dag schone sokken aan. Ga na het eerste verdachte symptoom (rode ring, vlek, vermoeidheid) naar de huisarts. In het begin volstaat een eenvoudige pillenkuur. In latere stadia is de klok nauwelijks of niet terug te draaien.

LYME IN DE (HERPETOLOGISCHE) LITERATUUR

In Noord-Amerika zijn niet alleen herpetologen, maar ook parasitologen zeer geïnteresseerd in hagedissen. De Westelijke Haagleguaan (*Secloporus occidentalis*), een vrij algemene hagedis in westelijk Noord-Amerika, heeft de eigenschap de Lyme-bacterie te doden! Wanneer deze hagedis, via de teek *Ixodes pacificus*, wordt geïnfecteerd met de Lyme-bacterie, *Borrelia burgdorferi*, is hij in staat de bacterie onschadelijk te maken. Als zo'n teek in een volgend levensstadium bij een mens bloed gaat zuigen, kan hij geen Lyme-ziekte meer overdragen. Alleen teken die zich op andere gastheren voeden, vooral knaagdieren, kunnen *B. burgdorferi* overdragen naar de mens. Dus wanneer subadulte teken de hagedissen als primaire gastheer gebruiken, zou het voorkomen van de Lyme-ziekte in westelijk Noord-Amerika kunnen worden teruggedrongen. Vandaar dat er momenteel druk onderzoek naar wordt verricht. Wat dit betekent voor de Nederlandse situatie is niet duidelijk. Want hoewel het dezelfde bacterie betreft, gaat het om een andere soort teek en een andere hagedis dan hier in Nederland. Desalniettemin levert het voor de parasitologen voldoende interessant studiemateriaal op om in de (verre) toekomst wellicht een vaccin tegen Lyme te kunnen ontwikkelen. We houden u op de hoogte.

Schall, J.J., H.R. Prendeville & K.A. Hanley, 2000. Prevalence of the tick, *Ixodes pacificus*, on the Western Fence Lizards, *Secloporus occidentalis*: Trends by gender, size, season, site and mite infestation. Journal of Herpetology, Vol. 34, No. 1, pp.163-168.

MEDEDELING

In overleg met het publicatiebureau van RAVON is overeen gekomen dat alle waarnemers van het Meetnet Reptielen en het Meetnet Amfibieën, die (nog) geen lid zijn van het RAVON, evengoed in aanmerking komen voor de ledenkorting van RAVON op bepaalde producten. Het gaat dan om het boekje 'Waarnemen en herkennen van amfibieën en reptielen in het veld', en om de bandjes en CD's met amfibieën-geluiden. Deze, en meer, spullen zijn te bestellen via het RAVON publicatiebureau (postbus 1413, 6501 BK Nijmegen). Of via de Website van RAVON: http://www.RAVON.nl.

RINGSLANGEN IN HET GOUWE KANAAL KRIJGEN OPSTAPJE

Gerard Smit

Ringslangen zijn in het verleden regelmatig zwemmend in het Gouwe Kanaal waargenomen, o.a. ter hoogte van een gemaal en camping bij Gouda. Het Gouwe Kanaal loopt hier langs natuurgebied 't Weegje. Zowel in ‘t Weegje als bij de camping worden regelmatig ringslangen waargenomen. De dieren steken het kanaal waarschijnlijk over om geschikte overwinteringsplekken te bereiken op de andere oever bij de voormalige zuivelfabriek.

De Provincie Zuid-Holland is bezig de oevers van het Gouwe Kanaal te vernieuwen. De oude oevers bestaan uit een begroeide basaltglooiing en zijn goed uitstapbaar voor dieren. De nieuwe, in 1998 en 1999 aangelegde, oevers zijn echter zeer steil en voor dieren niet meer uitstapbaar. Zonder speciale voorzieningen zullen dieren die te water raken verdrinken. Dit geldt niet alleen voor ringslangen maar ook voor de zoogdieren, amfibieën en jonge watervogels die langs het kanaal voorkomen. Henk van Harskamp van RAVON Zuid–Holland heeft dit probleem met succes bij de Provincie aangekaart. De Provincie was welwillend om een oplossing te zoeken voor het probleem, dit werd nog versterkt nadat ze bij een bezoek aan het gebied zelf een ringslang op de kanaaloever zagen.

Op advies van Bureau Waardenburg zijn twee grote uitstapplaatsen aangelegd, waar naast ringslangen ook andere dieren uit de omgeving van kunnen profiteren. Hiervoor zijn basaltblokken van de oude oever gebruikt. Bovendien kon voor de ringslangen met het materiaal van de oude oever bij de camping een grote overwinteringsplaats worden aangelegd. Als de dieren deze plek in gebruik nemen kan de noodzaak om het kanaal over te zwemmen afnemen.
De maatregelen zijn dit voorjaar uitgevoerd. RAVON Zuid Holland zal de komende jaren het gebruik van de locaties door ringslangen gaan volgen.

Situatieschets van één van de voorgestelde uitstapplaatsen voor ringslangen langs het Gouwe Kanaal
Tekening: Jeroen Brandjes

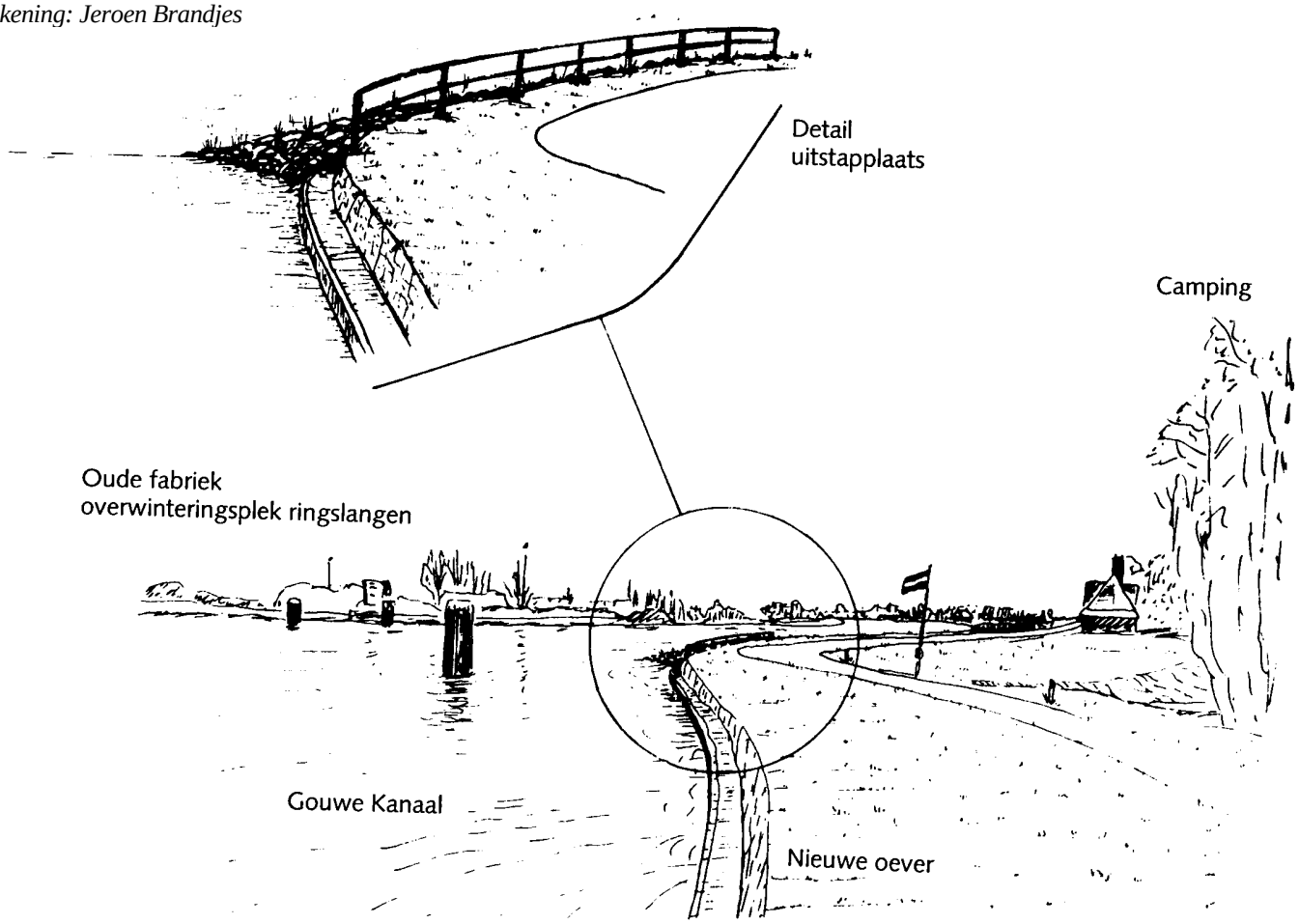

VERSLAG VAN EEN ADDERBEET
Wim Andela

Dit voorjaar werd Wim Andela gebeten door een addervrouwtje terwijl hij bezig was van heel dichtbij opnames van haar te maken. Hij werkte met macrolens en was dus met het toestel minder dan 10 cm van haar kop verwijderd. Wim heeft het verloop van de gebeurtenissen chronologisch voor ons opgeschreven en gefotografeerd.

De 'femme fatale,' vlak voordat ze toesloeg

• Op 30 april 2000 ging ik met een vriend naar mijn traject op de Heide van Duurswoude om adders te tellen en te fotograferen.
• Om 11.30 uur werd ik tijdens het fotograferen door mijn fotomodel, een groot, dik vrouwtje (zie foto), in de muis van mijn linkerduim gebeten.
• Na vijf meter lopen werd ik erg duizelig en na 15 meter moest ik op de grond gaan zitten en ben niet meer overeind geweest. Dat probeerde ik wel maar werd steeds heel misselijk en duizelig. Daarbij waren beide handen verlamd en de tanden deden heel zeer, ook was het moeilijk om te slikken want de keel ging dicht zitten. Ook ging ik heel sterk kwijlen en verschrikkelijk transpireren.
• Na ongeveer vijf minuten kotste ik ook geel gal uit en het transpireren hield niet op. Ik viel voorover en volgens mijn medewaarnemer ben ik ongeveer 10 seconden buiten bewustzijn geweest. De huid over het hele lichaam was eerst wit en vervolgens geel.
• Mijn vriend rende naar de dichtstbij-wonende boer. Die belde eerst een arts in Oosterwolde. Deze raadde aan linea recta naar het ziekenhuis te rijden. De boer kwam gelijk met zijn auto naar de plek des onheils. Ik werd in de auto gehesen en naar het ziekenhuis Nij Smellinghe in Drachten vervoerd.
• 12.30 uur aankomst ziekenhuis. De hartslag was toen heel onregelmatig en de huid over het gehele lichaam was inmiddels paars geworden.
• Ik kreeg meteen een zuurstofmasker op en een infuus met zoutoplossing werd aangelegd. De eerste uren voelde het hele lichaam ijskoud aan.

• Ongeveer om 18.00 uur voelde ik me beter worden maar toen begon de linkerhand en pols erg op te zwellen en werd donkerpaars van kleur. Tijdens mijn verblijf in het ziekenhuis zijn vier hartfilms gemaakt en is vier keer bloed afgenomen om een eventuele verkeerde stolling van het bloed te controleren. In het begin was daar gevaar voor maar bij elke meting bleek dat beter te zijn.
• In de tussentijd was er door het ziekenhuis serum opgehaald uit Emmen. Dit is niet toegediend, omdat men daarmee zolang mogelijk wilde wachten in verband met de vele nare bijwerkingen die het antigif heeft. Het lichaam herstelde zichzelf goed.
• De volgende dag, 's middags om 14.00 uur het ziekenhuis verlaten. Nog zes keer ben ik voor controle geweest.
• Na één week was de hand nog dik en pijnlijk. De arm was van paars naar geel verkleurd en niet meer gezwollen.
• Na twee weken had ik nog last bij het tillen en andere klussen: pijn en stroomstootjes.
• Na drie weken was de pijn over, en alle kleuren weer normaal.

NASCHRIFT
Tot zover het verslag van Wim. Een bloedstollend verhaal dat een aantal vragen oproept, onder andere:
• Hoe gevaarlijk is het monitoren van adders?
• Heeft elke adderbeet zulke desastrauze gevolgen?

Reptielen monitoren houdt in dat je zo zorgvuldig mogelijk, en zonder de dieren te verstoren de exemplaren telt die je ziet tijdens een ronde. Het is niet nodig, zelfs ongewenst en verboden om daarbij de dieren op te pakken, De kunst is om zó goed te kijken dat jijzelf het dier eerder opmerkt dan het dier jou.
Iedere teller die adders kan verwachten op zijn traject gaat niet zomaar ergens zitten en probeert ook niet om iets dat beweegt te pakken te krijgen. Daarmee is de kans om tijdens monitoren door een adder gebeten te worden nihil. Voor andersoortige onderzoeken kan het nodig zijn dat adders gepakt worden. In die gevallen worden daar speciale vergunningen voor gegeven, en de betreffende onderzoeker weet dan terdege welke veiligheidsvoorschriften in acht dienen te worden genomen.
Soms is het heel aantrekkelijk om van de voorschriften af te wijken, inderdaad, om een mooi plaatje te maken, of om aan anderen het dier te laten zien.
Doe het niet! Ook niet als je een excursie leidt. Je geeft toch het beste voorbeeld als je de adder niet stoort en lekker op zijn plek laat zitten.

Vier dagen na de adderbeet. Op de rechterarm een pleister vanwege het infuus. De zwelling van de duim was al verminderd maar de hand en de gehele linkerarm tot aan de oksel waren toen nog behoorlijk gezwollen, en de kleur nog steeds paarsachtig, vooral bij de aderen.

De adderbeet bij Wim Andela heeft wel een héél sterke reactie gegeven. Ooit ben ik getuige geweest van iemand die een adderbeet kreeg van een jong vrouwtje aan het uiteinde van een vinger, het betrof ook een Vipera berus. Dat verliep toen veel minder dramatisch, zij het dat dezelfde zwellingen en verkleuringen optraden als boven beschreven. Toevallig ben ik vorig jaar zelf door een adder gebeten. Toen was het een andere ondersoort, die in Noord-Spanje voorkomt en waarover in de boeken staat dat het gif 'milder' is. Ik dacht een grote hagedis te zien, had mijn bril niet op, en pakte het dier bij de kop. Het was een héél jong mannetje die gelijk in mijn wijsvinger beet. Twee vingers werden dik en blauwzwart. De hand zwol op tot en met de pols. De vingers waren een week pijnlijk, en de plek van de beet, waar nog steeds de twee puntjes van de giftanden zijn te zien, bleef lang pijnlijk. Pas na een maand was de blauwzwarte verkleuring van de vingers helemaal verdwenen.
Het zou kunnen zijn dat Wim Andela eerder met addergif in contact is geweest, hijzelf sluit dat niet uit. Een tweede contact geeft heftiger verschijnselen. In het ziekenhuis werd hem verteld dat een volgende beet ernstiger gevolgen zou hebben. Ook is van belang dat het hier een groot dier betrof en verder speelt mee dat de adder zijn gif spoot in de muis van de duim, een plek waar redelijk dikke bloedvaten lopen. De verschijnselen, heel snel al verlammingen van beide handen en hartkloppingen, wijzen erop dat het gif zich zeer snel door het lichaam verspreidde.
Het is goed afgelopen, dankzij adequaat handelen van vriend, boer en medici.

AZ